

Konrad Kazimierz Szamryk
(Uniwersytet w Białymstoku,
e-mail: k.szamryk@uwb.edu.pl)
ORCID: 0000-0002-0910-1209

PISMA KRZYSZTOFA KLUKA JAKO ŹRÓDŁO LEKSYKALNE DO SŁOWNIKA JĘZYKA POLSKIEGO S.B. LINDEGO

Nie ulega wątpliwości, że dzieła naukowe Krzysztofa Kluka (1739–1796), podlaskiego przyrodnika i współpracownika KEN, stanowiły istotne źródło leksykalne *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (SL). Wśród około 200 tys. cytatów z prawie 850 tekstów, należących do około 400 autorów [Pepłowski 1977, 21–22], znalazły się liczne fragmenty i urywki z prac K. Kluka poświęconych botanice, zoologii i mineralogii.

S.B. Linde zaznaczył już w pierwszym prospekcie z roku 1797, że oprócz podręczników dla szkół narodowych do botaniki i zoologii zamierzał wykorzystać „cały kurs historii naturalnej jednocześnie powiązany z ekonomią Kluka” [Ptaszyk 2007, 105]. Leksykograf planował więc od początku wyzyskać dzieła K. Kluka nie tylko w aspekcie słownictwa botanicznego oraz nazewnictwa i systematyki roślin, ale również w zakresie prowadzenia gospodarstw rolnych i domowych. S.B. Linde starał się bowiem ekscerpować dzieła pisarzy pod kątem przydatności ich słownictwa dla danej dziedziny [Ptaszyk 2007, 23]. Co ciekawe, pierwotnie planował sięgnąć także po rozprawy przyrodnicze Anny z Sapiehów Jabłonowskiej, jednak ostatecznie żadna z jej prac nie znalazła się wśród dzieł cytowanych w słowniku [Ptaszyk 2007, 96–97, 104]. Trudno stwierdzić, dlaczego tak się stało, aczkolwiek nie bez znaczenia mogła być predykcja A. Jabłonowskiej do nasycania prac latynizmami [zob. Rembiszewska 2011, 207–209], choć z drugiej strony we wstępie do słownika S.B. Linde zapewniał, że starał się czytać „pisarzy różnego powołania, różnej nauki, różnego stylu” [SL, III].

W *Początku pism polskich, w słowniku przytaczanych* wskazuje się, że wykorzystano wszystkie drukowane dzieła autorskie ciechanowieckiego naukowca: *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych... utrzymanie, rozmnożenie i zażywanie* [t. 1.–3., dalej jako *Rośl.*], *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo...* [t. 1.–4., *Zw.*], *Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażywanie* [t. 1.–2., *Kop.*], *Dykcjonarz roślinny...* [t. 1.–3., *Dykc.*].

We wstępie do słownika wymieniono także podręczniki, których K. Kluk był współautorem: *Botanika dla szkół narodowych* [Bot.] i *Zoologia dla szkół narodowych* [Zool.], choć w SL nazwisko Kluka się przy nich nie pojawia.¹

Aby ocenić wkład kompendiów K. Kluka w powstanie SL – co stanowi zasadniczy cel artykułu – wypisano wszystkie poświadczenia prac, przy których widnieje nazwisko Kluka² z t. 1. (A–F) oraz t. 3. (M–O) SL. Jest to wprawdzie tylko próba, ale dość znacząca i dająca obiektywny i miarodajny obraz całości materiału.

Przeprowadzona ekscerpacja pozwoliła zauważyć, że w t. 1. K. Kluk pojawia się w 422 hasłach (cytowany 456 razy). Najliczniej wykorzystana została praca *Rośl.* – 165, następnie *Zw.* – 132, *Dykc.* – 98 oraz *Kop.* – 61. Z kolei w t. 3. słownika pisma K. Kluka występują w 310 hasłach (347 cytatów), a cytowania z poszczególnych prac prezentują się następująco: *Rośl.* – 115, *Zw.* – 108, *Dykc.* – 71, *Kop.* – 53.³ Zestawienie przytoczonych danych z obliczeniami Tadeusza Lewaszkiewicza, który przebadał, jak funkcjonowała leksyka Jacka Przybylskiego, tłumacza i profesora Akademii Krakowskiej, twórcy neologizmów takich jak: *pomnik* i *wszechnica*, potwierdza tezę, że wkład książek K. Kluka w powstanie słownika S.B. Lindego był pokaźny. J. Przybylski, który należał do autorów dość wnikliwie ekscerpowanych przez Lindego [Lewaszkiewicz 1979, 101], cytowany jest blisko dwukrotnie rzadziej (w t. 1. – 168 haseł, w t. 3. – 177). Jeśli uzupełniająco w obliczeniach uwzględnimy *Bot.* (dodatkowo z t. 1.: 21 haseł, 24 cytaty, t. 3.: 41 haseł, 44 cytaty) i *Zool.* (dodatkowo z t. 1.: 84 hasła, 108 cytatów, t. 3.: 57 haseł, 82 cytaty), to przewaga cytatów z dzieł Kluka nad Przybylskim wzrośnie jeszcze bardziej. Poradniki i dykcyonarz K. Kluka zostały wyzyskane bardziej niż utwory Jana Kochanowskiego czy Piotra Kochanowskiego i w nieznacznie tylko mniejszym zakresie niż pisma Mikołaja Reja czy Waława Potockiego [por. Rzepka 1983, s. 76, 85], choć oczywiście bez porównania rzadziej niż słownik J. Mączyńskiego [por. Kuraszkiewicz 1977, 39–48].

¹ W *Botanice dla szkół narodowych* [Warszawa 1785] wyraźnie zaznaczono, że autorem dzieła jest K. Kluk: „Dzieło, *Botanika dla Szkół Narodowych*, podług prospektu JP. Pawła Czenpinskiego, Med. Dok.: Kons. JKMci: Kol. Fizycz. Wileń. Tow: Towarz. Królew. Dokt. Paryż, Korresponden: przez Krzysztofa Kluka, Kan. Katedr. Inflant Dziek. Droh. Prob. Ciechanowiec. napisane”. Z kolei w podręczniku *Zoologia dla Szkół Narodowych* nie wymieniono autorów, jednak w protokole z dnia 27.10.1785 r. posiedzenia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych zanotowano, że Krzysztof Kluk otrzymał nagrodę w wysokości 1400 polskich złotych za napisanie *Botaniki dla szkół narodowych* oraz na poczet przyszłego podręcznika do zoologii [Wierzbowski 1908, 79].

² W analizie uwzględniono również cytaty, przy których wprowadzono skrót *ib.[idem]* ‘tamże’, mające referencje do nazwiska Kluka.

³ Hasła i znaczenia wyrazów, przy których K. Kluk jest jedynym źródłem, będą przedmiotem osobnego artykułu.

W dalszej części artykułu zdecydowano się na przedstawienie materiału w układzie tematycznym.⁴ Taki sposób prezentacji leksyki wydaje się najbardziej korzystny i miarodajny. O ile w utworach Jana Kochanowskiego – wykorzystanych w słowniku w niewielkim stopniu – S.B. Linde szukał przede wszystkim wyrazów rzadkich i specjalistycznych, o tyle księgi Mikołaja Reja przeszukiwał pod kątem zasobu powszechnego, podstawowego, którym ilustrował znaczenia główne, przez co tak obszerna leksyka z pism M. Reja nie układała się w wyraźne kręgi tematyczne [Rzepka 1977, 78–80]. Natomiast nawet pobieżna analiza materiału K. Kluka pokazuje, że mimo obfitości cytatów kompendia podlaskiego przyrodnika były czytane według określonego klucza.

Z kilku powodów w niniejszym szkicu nie zdecydowano się na weryfikację materiału z zapisem czy użyciem wyrazów w pracach K. Kluka. Przede wszystkim S.B. Linde – mimo deklarowanej wierności wobec wykorzystanych źródeł – wprowadzał zmiany w zakresie fonetyki, fleksji, słownictwa i składni, a czasem nawet szyku i frazeologii [zob. Peplowski 1961]. Co więcej, rozbieżności występują między samym rękopisem a wersją drukowaną słownika [Matuszczyk 2006, 282–286]. Natomiast przeprowadzona na potrzeby wcześniejszych badań konfrontacja cytatów z trzech tomów *Roślin potrzebnych...* K. Kluka z materiałem w SL wykazała, że S.B. Linde nie korzystał z pierwszych wydań poradnika Kluka [por. Hrabec, Peplowski 1963, 101–102], lecz z edycji późniejszych [Szamryk 2013, 367–376], w których *notabene* również wprowadzano zmiany językowe [Szamryk 2012; Szamryk, Orłowska 2014].

Cytatami z prac K. Kluka w SL ilustrowane jest słownictwo związane z częściami ciała. Są to wyrazy z zakresu morfologii: *bok, barkowy, brodawka, brzuch, brzuchowy, czupryna, morda*, jak i anatomii: *arterya, białek, dęty [żyła dęta]*,⁵ *dziaśła, mięsiwo* „mięsiste części, które

⁴ Ze względu na ograniczone ramy szkicu niemożliwe było zaprezentowanie całego wyekscerpowanego słownictwa, dlatego w artykule zrezygnowano z analizy pojedynczych leksemów znajdujących się daleko od centrów znaczeniowych poszczególnych pól. Należy mieć również na uwadze, że zgodnie z teorią pól znaczeniowych podział słownictwa, choć w dużej mierze wyznaczany jest przez znaczenie aspektowe samego języka, wiąże się także z pewnym subiektywizmem badawczym [Tokarski 1993, 354–355], a nawet tak samo nazywane pole semantyczne nie musi być wypełniane identycznymi jednostkami słownikowymi, co szczególnie widoczne jest przy badaniu słownictwa gwarowego [Rembiszewska 2005, 37].

⁵ W nawiasach kwadratowych podają połączenia wyrazowe, których człon przymiotnikowy stanowi postać hasłową w SL. W znaczeniach wyrazów przejętych ze SL (podawane w cudzysłowie) zdecydowano się pozostawić niezmienną pisownię – w innych wypadkach definicje uwspółcześniono. Jeśli S.B. Linde w swoim słowniku wprowadził warianty haseł, w artykule ograniczono się do formy (zwykle jednej, niekiedy do dwóch), która występowała w ilustracji materiałowej poświadczonej cytatem z pracy K. Kluka. Niekiedy jednak na podstawie analizy artykułu w słowniku niemożliwe było ustalenie formy lub form wyrazu

się z nitek składają”, *mięsisty*, *mózg*, *myszka* „muszkuł (...) jest mięsistą częścią ciała zwierzęcego, przez którą czynią się poruszania”, *nerw*, *nitka*, *ozór*. W SL, nawet jeśli przywołane pojęcia mogą odnosić się do ludzi, w definicjach lub ilustracji materiałowej zaczerpniętych z prac K. Kluka często dominuje perspektywa zwierzęca, np.: *bok* „owa część u zwierzęcia, która z obu stron żebra okrywa”, *nerw* „po całym ciele rozchodzące się, sprawiają w zwierzęciu czucie”, *nitka* „w ciele zwierzęcym (...) składa się z niewidomych nam ziemnych cząsteczek, które pewnym klejem spoiwane są”. Warto tu wyodrębnić nazwy związane wyłącznie z budową ciała zwierząt: *chorągiewka* „są to gęsto osadzone niteczki, z których każda znowu jest piórkem”, *czep* „u zwierząt odżuwających drugi żołądek”, *czeppek* „skórka otaczająca tłustość w ciele zwierzęcym”, *nadogonie*, *opława* ‘płetwa u ryby’, *oskrzele*. Mianownictwo anatomiczne w pracach K. Kluka – co wyraźnie widać w przywołanym materiale – jest już bardzo zbliżone do współczesnego i tylko nieliczne wyrazy przestały być używane lub zmieniły brzmienie [Kobryń 2009, 72–77].

Świat zwierzęcy w pracach K. Kluka buduje słownictwo związane ze ssakami, ptakami, gadami i płazami, rybami oraz owadami. W SL pojawiają się nazwy rodzajowe i gatunkowe zwierząt dzikich: *bobak*, *bóbr*, *bobroszczur*, *bonończyk*, *brytan*, *dragon*, *draganek*, *dzik*, *mops*, *morski* [*morskie koty*], *mysz*, *nocnik* oraz hodowlanych: *baran*, *byk*, *cabanek* ‘gatunek barana’, *oleśnik* ‘gatunek świni’, *owca*.

Liczną grupę stanowią nazwy gatunkowe i rodzajowe ptaków oraz utworzone od nich przymiotniki: *baba*, *bąk*, *bażant*, *bażantowy*, *błękitnopiesz*, *blotniczka*, *bociani*, *brunatka*, *brzegówka*, *bukówka*, *cyranka*, *czarnogardł*, *czarnogłówka*, *czeczotka*, *czerniczek*, *czewonogardł*, *czewonogon*, *czubatka*, *drzewczyk*, *dudek*, *dymówka*, *dzięciołek*, *dzierlatka*, *makolągwa*, *mniszek*, *muchoiadka*, *murzyn*, *myszolów*, *myszolówka*, *nurogęś*, *ogoniczek*, *orliczek*, *orzechówka*, *ostropysk*, *ostrzyga*. Zdecydowanie mniej jest nazw ryb: *barwena*, *biały* [*biała ryba*], *bleia*, *certa*, *dorsz*, *flądra*, *makrela*, *mientus*, *minog*, *mruczek*, *nurek*, *olszanka*. Zaledwie kilka leksemów nazywa gady i płazy: *brunatek*, *czołgacz*, *drzewczyk*, *ogniczek*, choć już słownictwo związane z owadami jest dość bogato wykorzystywane w SL; są to przede wszystkim nazwy gatunkowe motyli: *admiral*, *apollon*, *bartnik* / *bartniczek*, *białawek*, *błyszczak*, *dziennik*, *miodoliz*, *osetek*,⁶ chrząszczy: *byczek*, *chleboiad*, *chrząszcz*, *chrząszczowy*, *drabiniarz*, *drewniak* „owad, thermes (...), rodzaj, zawierający ów drobny owad, który się wgryza w suche drzewa, ściany i t.d. (...) po-

hasłowego – w takich wypadkach zdecydowano się wprowadzić postać wyrazu na podstawie pierwodruków prac przyrodniczych Kluka.

⁶ Z tomu 4. *Zwierząt domowych... (O owadzie i robakach)* K. Domańska-Fober wynotowała 847 nazw motyli, z czego większość, jak przypuszcza badaczka, uzyskała nominację dzięki K. Klukowi [2006, 55–56].

spolicie zaś mącznika zowią drewniakiem”,⁷ *maiówka*, *mierniczy*, *molik*, *mucha* [*mucha hiszpańska*], *ogniczek*, *orzechowiec*, *blonkówek*: *bąk*, *dar-nowiec*, *mrówczy* / *mrówczany* i *muchówek*: *cesarz*, *meszka*, *mięśniczek*, *nawozowiec*.

O praktycznym aspekcie prac K. Kluka świadczy zasób wyrazów związanych z hodowlą. Oprócz przywołanych już nazw zwierząt hodowlanych wśród wynotowanego materiału znalazły się leksemy: *barani*, *boyk* ‘wół’, *bydlę*, *chlew*, *cielę*, *cielęcy*, *cielić się*, *doić*, *domowy*, *dwustrzyżka* ‘rodzaj wełny, którą otrzymuje się dzięki stryżeniu owiec dwa razy w roku’, *nieuk* „byczek pokładny, roboty ieszcze nie nauczony”, *oprosić się*, *owczarnia*. Sporą grupę w tym dziale stanowią wyrazy dotyczące hodowli koni: *anglizować* „na tryb angielski przerabiać”, *arabski* [*koń arabski*], *dzielność* ‘o koniu: zaleta’, *maść*, *obrok*, *obrocny*, *oźrzebić się*, hodowli kur i ptactwa: *chować* ‘o ptakach lub bydle’, *ćwik* „kogut niezupełnie wykaptuniony”, *czubaty* ‘o kurach: z czubem na głowie’, *drzeć* ‘drzeć pióra’, *nieść* ‘o kurach: znosić jajka’, *nośny* [*kura nośna*], *obskość* ‘w koło wyskubać’, pszczelarstwa: *barć*, *bartnicki*, *blechować* ‘o wosku: wybielać’, *dłużeń* / / *dłużec* „otwór barci zamyka się deską, u nas dłużniem albo dłużcem zwaną”, *matecznik*, *matka* ‘matka pszczół’, rybołówstwa: *drygubica* ‘sieć na ryby’, *matnia* „jest sam wór niewodu, w tyle z skrzydłami iego się łączący, w którym się ryby zbierają”, *motowaz* „węda z kilką haczykami na osobnych sznurach, do głównego sznura przywiązanych”, *niewod* „sieć wielka, na stawach, jeziorach i rzekach zażywana” i myślistwa: *berło* ‘*drag myśliwcy*’, *brózek* „gatunek sieci pomniejszych na łowienie ptactwa”, *cewa* „sidła do łapania wilków, lisów”, *chart*, *dół* „na wilka kopią się doły”, *dzwon* „sieć na kuropatwy w kształcie dzwona lub namiotu”, *myśliwy*, *ogar*, *ogroda* „na wilka robią się doły, robią się także ogrody t. i. mocne ogrodzenia w lesie z fortkami”, *osada* „osady flint, pistoletów”, w tym nazw zwierząt właściwych socjolektowi łowieckiemu: *bartnik* ‘niedźwiedz wyjadający miód z barci’, *maciorka*, *odyniec*.

W historii nauki Krzysztof Kluk zapisał się przede wszystkim jako botanik, dlatego zasadnicza część leksemów z prac podlaskiego przyrodnika obejmuje tę właśnie dziedzinę. Oprócz nazw ogólnych, takich jak: *drzewo*, *mech*, *chrost*, miejsc: *brzezina*, *chmielnik* ‘ogród chmielowy’ oraz określających rośliny ze względu na czas wyrośnięcia: *dwuleтка* „co przeszłego roku urosło, zowie się latorośl; co drugiego, dwuleтка”, *młodzież* „młodzizna, latorośle”, znaleźć możemy kilka wyrazów z zakresu morfologii roślin, przykładowo: *beżżylny* „żył niemaący”, *buczyna*, *chmielina* „wasy, gałązki chmielne”, *czepek* „kielich okrywający część owocowania na kształt czapki”, *dzik* „dzik u drzewa, wilk, wyrostek”, *nać*, *nasienie*

⁷ Nazwa systematyzująca *termes* w definicji ze SL (powtórzona w Swil) wskazuje na przynależność *drewniaka* do termitów (rząd owadów społecznych), natomiast w SW *drewniak* opisywany jest jako stawonóg (lithobius) zwierzę stawonogie, należące do wijów ostrorożnych’ (podobnie SJPD).

„jest to ziarno, z którego iak z iaia, wywia się roślina”, *osada* „koniec ten liścia, którym się trzyma ogonka”, *owoc*.⁸

Częściej prace K. Kluka służyły jako ilustracja nazw owoców i warzyw (oraz utworzonych od nich przymiotników): *agrest, agrestowy, aprikoza, harbuz, bera, bob, bobek, bobkowy, bobowy, boćwina / botwina, brokoli, brukiew, brzoskwinia, bulwa, cebula, ciecierzycyca, cieciorieczka, cukrowy [cukrowe korzonki], ćwikła, cyprys, cytryna, cytrynowy, czosnek, daktyl, dereń, dynia, fasola, maieran, malina, marchew, melon, morela, ogórek, oliweczka, orzechowy, czy nazw zbóż: ber, maiz* „Jndyjskie zboże (...) Turcka pszenica”, *orkisz, owies, ozimi, czy grzybów*:⁹ *bedłek, bździucha / bzducha* ‘purchawka’, *chrząstka, muchomor*.

Zdecydowanie najwięcej wyrazów to nazwy dzikich roślin (oraz utworzone od nich przymiotniki). Z ekscerpowanych obu tomów słownika wynotowano 195 jednostek, jednak ograniczę się tylko do podania przykładów z pierwszego tomu SL: *aaron, aloes [trank], babczany, babi, babka, babka wodna, bagienko, bagniuwka, balsamina, balsamowe [drzewo], bania, barszcz, barszczyk, bazyliyka, berberys, berberysowy, berło, bernardyn, betman, bertram, bezząb, bez, biedrzeniec, bylica, bielun, bisiorowy, bluszcz, błękitny [błękitne drzewo], blekot, blekotek, błotnica, bluszcz, bobowniczek, bobowica, bobowik, bobrek, bociani [bocianie ziele], burakowy, boży [boże drzewko], brat, brezylia, brzanka, brzost, brzoza, brzożowy, buk, bukwica, bukszpan, bukszpanowy, bżowy, cąber, cedr, chaber, chaberek, chebd, chrościna, chwoszczka, ciemiennik, ciemierzycyca, cis, cukrowy [trzcina cukrowa], cybora, cynamon, cynka, cytwar, czarnuszka, czarownik, czarnucha żytnia, czarny [czarne ziele], czartopłoch, czartowski [czartowskie łayno], czepek, czernica, czosnak, czerwieniec, czosnaczek, czubek, czulek, czyściec, czystek, dąb, dereńowy, dębowy, długosz, draganek, drapacz, drapcz, drzączka, drzewo woskowe, dwulistnik, dyptan, dzięcielina, dzięgiel, dzielnopłciowy [kozłek], dzielzamin, dzień i noc, dziewięciornik, dziewięciśl, dziwaczek, dzwonek, elatynek, euforgia, farbownik, fiołek, firleka*.

Nazwy roślin stanowią tym samym największy krąg tematyczny wśród omawianego słownictwa, co zasadniczo nie zaskakuje, gdyż w samym *Dykcjonarzu roślinnym* odnotowano 1536 nazw gatunków flory [Spółnik 1990, 8], przy czym na 438 nazw wprowadzonych przez K. Kluka aż 272 utrzymały się do początku XX wieku [Rost. 1900, 8].

Krzysztof Kluk był nie tylko uczonym, ale przede wszystkim wybranym znawcą codziennych aspektów prac ogrodniczych i rolniczych, dlatego w jego poradnikach – co skrętnie przejął S.B. Linde na potrzeby

⁸ Cytatami z podręcznika do botaniki K. Kluka zilustrowano w SL znacznie więcej terminów morfologii roślin, np.: *cebulowy, cieprń, debianka, dno, drzen / drzeń*.

⁹ Grzyby współcześnie stanowią osobne królestwo, jednak w dawnych dykcjonarzach i pracach botanicznych włączane były do świata roślin.

swojego słownika – zachowało się słownictwo nazywające prace ogrodnicze: *ablaktować, ablaktowanie, brandenburyzacja, flancować, obrzynać, objąć, oczkować, odczoknąć, odłożyć, odznaczyć, otwierać* ‘o ogrodzie: zakładać’, *otyczyć* ‘opatrzyć tyczkami’, narzędzia wykorzystywane w pracach ogrodowych (oraz ich meronimy): *chochla* ‘tyczka’, *czapka* ‘przedmiot podobny do czapki; czapka u rury konewki’, *motyka*, wyrazy związane ze strukturą lub funkcją ogrodów: *czołowy* [*czołowa ulica*] ‘w ogrodzie: główna ulica’, *folwarczny* [*ogród folwarczny*], *ogrodowy*, czy leksyką dotyczącą uprawy ziemi: *nawóz, odłog, odłogować, obrzedni* ‘o sposobie siania: rzadki’, **oplonować* ‘opleć, opielać, opielanie’,¹⁰ *opłowieć* ‘uczynić płowym’, *orać*. Równie istotną pozycję zajmuje leksyka związana z młóceniem zboża: *czoło* ‘po wywiewaniu zboża, pierwsze od wiatru, ile cięższe, jest czoło, średnie pospolite’, *czołowy* [*ziarna czołowe*], *doyrzały* [*doyrzałe żniwa*], *młyn, młynkować* ‘zboże młynkiem czyścić’, *młyński* [*kamień*], *młóćba, nadkosić, nastroszać* [*miara nastroszona*] ‘młynarze mierzą zboże do młylna miarą nastroszoną’,¹¹ *odskoczyć* ‘czas młócenia najlepszy jest zimą, gdy ziarna dla mrozu należycie odskakują’, *opalać* ‘ze zboża peł, proch wytrząsać’, *ośrzodek* ‘środek zboża’, *otręby*, w tym narzędzia wykorzystywane przy młóceniu oraz ich meronimy: *biłak* ‘krótszy kij u cepa’, *cep, cepak* ‘trzon albo rękojeść, do której przywiązuje się bijak’, *młon* ‘rękojeść żarn’. Nie mniej istotne są nazwy narzędzi rolniczych oraz ich elementów: *brona, ciężki* [*ciężka brona*], *mulica* ‘drzewo przyprawione dla zręczności rządzenia sochą, trzymając za rękojeść’, *odkładnica* ‘element u sochy do orania’, *ostrzyć* ‘o bronach’.

Dość ważną grupę stanowią wyrazy związane ze zdrowiem i chorobą. W większości są to leksemy nazywające choroby zwierzęce: *bob* ‘plama na zębach końskich’, *chory, ciągnąć się* ‘jeżeli się mleko ciągnie, znakiem jest, iż bydłę zażyło trawy, okurzonej pyłem białym’, *ciekączka* ‘biegunka’, *dychwawica* ‘ciężkość oddechu’, *flegma, motylicca, namulić, namulać, nędzić* ‘nędnąć’, *nosatość* ‘choroba bydłał roboczych, wpływ smarkowatości przez nozdrze’, *ochwacić, ochwat* ‘gdy koń na jedną lub więcej nóg uchramuje’, *opaść* ‘schudnąć’, *opław, ourzodziatość*, w mniejszym zakresie choroby roślin: *mączny* [*mączna rdza*], *miodowy* [*miodowa rosa*] ‘miodunka’, *mszyca*.

Warto jednak w tym miejscu odnotować także kilka leksemów, które nazywają lekarstwa lub środki lecznicze: *balsam* ‘sok wonny lekarski z balsamowego drzewa wyciekający’, *china, dekoka* ‘napój lekarski robiony z wywarzenia roślin lub innych skubstancji’, *dryiakiew* ‘sok przyprawny przeciw truciznie (...) że go używano przeciwko ukąszeniu zmiowemu’, *mydło*.

¹⁰ W Swil, SW wyraz *plonować* tłumaczony jest jako ‘kwitnąć, okwitać (o życie, pszenicy)’, a wSJPD ‘obradzać, owocować’.

¹¹ Cytat ze SL powtarza SW, jednak brak informacji o dokładnym znaczeniu.

Wykorzystanie przez S.B. Lindego poradnika *Rzeczy kopalnych* K. Kluka pozwoliło leksykografowi na wprowadzenie do słownika i udokumentowanie w nim nazw kopalin (oraz powstałych od nich przymiotników): *agat / achat, alabastr, alun, ambra, ametyst, amiant, arsenik, arsenikowy, asbest, ballas, balsam [ziemny] 'żywica', bazalt, beryl, biało-krusz, bladokrusz, błękitnokrusz, blenda, bleywas, błyskawka, bonoński [kamień], boraks, brausztyn, brokatela, brunatnokrusz, bursztyn, cadzeniec, chalcedon, chryzolit, chryzopras, ciesielski [ciesielska glinaka], cyna, cynobr, czerwonekrusz, czeski [kamień], dyament, folarda, folarski [folarska ziemia], magdalon, magnes, malachit, marmur, marmurski, miedź, miedziokrusz, mieniokrusz, miniia, mosiądz, moskiewki [szkło moskiewskie], mydlasty, mydleniec, natfa, nikiel, ogniokrusz, oko [świata], okruszek, olej, ołów, ołówek, ołowiany, ołowiec, oniks, opal, ormiański [kamień] czy wyrazów określających strukturę kopalin lub ich właściwości: *batwan* „bryła soli kamiennej, podługowato okrągło ociosana, pewney ustalonej wagi i miary”, *ciągły* ‘rozciągliwy’, *ciosowy* [kamień], *okładać* „rzeczy kopalne właściwie nie rosną, ale się tylko przez powierzchowne okładanie powiększają”, *ocieplić* „cieplejszym uczynić (...) W ziemi urodzayney musi bydyć wapno, któreby ją ocieplało”, *oczkowaty* „oczu pełen (...) nayprzedniejsza sól kopalna iest iara albo oczkowata”, *opoka, otężyć* „tęgim uczynić, o tęgość przyprowadzić (...) Jeżeli mam otężyć grunt rzadki, muszę do niego zażyć gliny”, *otężalność*. Również i w tej sferze książki K. Kluka posłużyły jako źródło do pokazania praktycznych aspektów mineralogii, gdyż wprowadziły słownictwo związane z obróbką metali i minerałów: *alchimia* „mniemana umiejętność odmieniania kruszców iednego w drugi, osobliwie zaś w złoto”, *amalgamacja* „t.i. kruszczu iakiego z żywym srebrem takie pomieszanie, że się w płynnym stanie utrzymaie”, *blacha, bleywas* ‘bielony ołów’, *brylant, cegła, drzewo [filozoficzne]* „kiedy się czyste srebro rozpuści w żywym srebrze, wyrasta niby przeciwne drzewko, srebrne, drzewem filozoficznym zwane”, *dyksztyn* „szlifuią się dyamenty także na dyksztyny, u wierzchu i u spodu iednę grubść maiące”, *folga / folia* „kupuiąc iuż osadzone klejnoty, trzeba bydyć ostrożnym, aby się nie oszukać na położonym listeczku, albo folium (foldze)”, *malarski* [*malarskie srebro, złoto*] „są to listki czerwoneboczne cieniuchne, malarzom do pośrebrzania i wyzłacania potrzebne, w książeczkach papierowych układane”, *metal, mnich* „narzędzie, w którym się osobliwie złoto i srebro w piecyku oddziela”, *osła / oselka*.*

Nie tak znowu wiele wyrazów poświadczonych w SL cytatami z prac Kluka, co może zaskakiwać, zważywszy na przyrodniczą i mineralogiczną tematykę dzieł podlaskiego uczonego, określa ukształtowanie terenu: *bezleśny, błotny, ciepliczki* „wody z przyrodzenia ciepłe”, *czysty* ‘o wodzie: bez koloru i smaku’, *dno, dziewiczy* „ziemię czystą, początkową, nazywamy elementarną, pojedynczą, dziewiczą”, *margiel, mąt, miałki, miałko, mineralny* [*woda mineralna*], *nadmorski, namuł* „szlamowatość mieysce iakie paskudzająca”, *namulać*. Większość z nich – co warto pokreślić – łączy się z wodą.

Słownictwo dotyczące transportu okazało się niemal w całości ograniczone do transportu konnego. Kluk podaje w swych dziełach nazwy pojazdów: *bryka*, *furmanka* oraz ich meronimy: *bark* „bark wozowy, orczyk”, *drabie* „wielka drabina wozowa”, *drag*, *duha*, *dyszel*, *dyszłowy*, *dzwono* ‘obłak kołowy’, *nasad* ‘spód wozu’, *od-osa* ‘element wychodzący spod osi’, a także różnego rodzaju akcesoriów konnych: *bicz*, *chomąto*, *cugle*, *dera*, *munsztuk* „różnego kształtu żelaza, w pysk koniowi wetknięte w poprzecz, do którego rzemieńne przyprawione cugle, ieździec w rękę utrzymuie”; podkowy i ich elementy: *brodka* „bródka podkowy, gryfka”, *cela* „cele na podkowach, ocele, bródki”, *miesiączek* „gatunek podkow, które się daia, kiedy kopyto na pięcie ma iaką wadę”, czy lekсыkę związaną ze sposobem jazdy zaprzęgu konnego: *ciąg*, *ciągnąć*, *ciągowy* [koń], *cug*, *cwał*, *narów*. Z transportem powiązać można lekсыmy: *mierzyn* „konie miernego wzrostu, zażywaią się do różnych poiazdów, popolitey iazdy”, *ostraszyc* „straszącą rzeczą oswaiac (...) dla woyska powinny bydź konie na wszystkie przypadki ostrachane” i nazwę osobową *foryś* „forytarz: przeieźdźca przed kareta poszostną”.

Prace K. Kluka stały się źródłem lekсыkalnego wzbogacenia i zilustrowania lekсыmów dotyczących budownictwa. W wynotowanym materiale znalazły się zarówno rodzaje budynków i budowli: *altana*, *brog* ‘spichlerz, stodoła’, *buda*, *budowa*, *cegielnia*, *most*, *osieć* ‘suszarnia chmielu’, *ozdownia* ‘suszarnia siodu, siodownia’ (oraz przywoływane już wcześniej w artykule: *chlew*, *młyn* i *owczarnia*), jak i liczne elementy budowlane: **arkus* „w ogrodach łuk, łęk, obłak”, *baba* „kloc dębowy do wbiiania palów w wodzie”, *bal*, *belka*, *bloch*, *drań* „deska darta, szczepana”, *bandera* „bandera na dachu domowym, wietrznik”, *cembrowanie* „zrąb w studni, opasanie studni lub dołu kopanego ścianami drewnianemi”, *chomolec* „drzewo w końcu skrzydeł niewodowych w poprzek sadzone”, *dachówka*, *drzwi*, *faszyny* „wiązki chrostowe”, *fliza* „flizy popolite w posadzkach kościołów naszych, z Gdańska sprowadzane, są kamienie, składane z gliny i pyłu ziemi”, *maculca* „mularze potrzebują drzewa na rozstowania, na sztandary, maculce”¹², *maszt*, *mnich* „słup wydrożony z iedney strony od stawu, które to mieysce wydrożone zastawia się szczelnemi ławeczkami, które woda w stawie przyciska; ile wody upuścić trzeba, tyle się ławek wymie”, *murlat* „podstawek, który się kładzie wzdłuż muru, żeby belki w poprzek idące muru samego nie dolegały”, *murówka*, *ocap* „w cembrowaniu galeryj podkopowych, sztuka

¹² Hasło *MACULCA* w SL nie ma podanego znaczenia, a jedynie cytat z pracy K. Kluka, po którym znajduje się znak zapytania. W ten sposób S.B. Linde sygnalizował, że nie potrafił na podstawie kontekstu zrekonstruować znaczenia wyrazu [Matuszczyk 2006, 215]. W Swil zarejestrowano formę *MACULEC* w znaczeniu ‘bierwionko jednym końcem leżące w murze, drugim na innych rusztowania częściach’, którą powtarza SW (z cytatem Kluka, który podano w SL) oraz SJPD.

poprzeczna ramy, składająca u wierzchu niby belkę pułapową”, *obręcz, ogrzewny [piec], okap, okienica*.

Pewną cechą wspólną, która uwidacznia się wśród cytatów z pism Kluka w SL, są dopowiedzenia, z jakiego drewna najczęściej wykonywane były przedmioty lub ich elementy, np.: *Duha do wózka iednokonnego bywa brzostowa, czeremchowa. Kluk Rośl. 2, 158; Zerdzi u drabiny bywaią grabowe, osowe, dębowe; szczeble dębowe, grabowe. Kluk Rośl. 2, 158*. Informacje dotyczące budowy przedmiotów czy zastosowanych materiałów pojawiają się zwykle przy leksemach z dziedziny transportu, np.: *bark, bicz, czołno, drag, duha, dzwono*, budownictwa, np.: *belki, blat, cembrować, chomolec, drań, drzwi, faszyny* i sprzętów domowych, np.: *bioro, cewka, czopek, drabina, fasa, forma*. Sądzić można, że wprowadzanie dopisków o materiałach służyło – wbrew koncepcji SL – nie tyle dokumentowaniu znaczenia wyrazów [Matuszczyk 2006, 271], ile uzupełnieniu słownika o wiedzę encyklopedyczną z zakresu budownictwa, transportu i wykonania sprzętów domowych.

Ponadprzeciętną wiedzę i słownictwo z zakresu budownictwa Kluk mógł nabyć dość wcześnie, gdy pomagał swojemu ojcu, Adrianowi Krzysztofowi Klukowi, podlaskiemu architektowi i budowniczemu, w różnych pracach. O żywym zainteresowaniu młodego Kluka problematyką budownictwa świadczą wykonywane przez niego rysunki [Wójcik 2012, 71–72].

Wyrazy związane ze sprzętami domowymi dotyczą głównie akcesoriów kuchennych, zwłaszcza służących do przechowywania: *alembik, barełka, bednarski [statki bednarskie]* „faski, wiadra, szafki, beczułki, kłody”, *cecha* ‘wór do chmielu’, *czopek* ‘zatyczka, korek’, *farfury* „naczynia różne, podleysze od porcelanowych”, *farfuruwy, fasa* „naczynie drewniane, różniące się tym od beczki, że iedno tylko dno ma przymocowane”, *forma, maślnica, miara* ‘narzędzia i naczynia używane do mierzenia’, *miech, mieszek, niecka* „dzierża, koryto”, *oxeft* „beczka iedna z naywiększych do wina i innych płynów”.

Z przygotowaniem pokarmów wiążą się leksemy nazywające żywność: *burchla* ‘jajko zniesione bez skorupki’, *całka* ‘suszona lub wędzona rzepa’, *faryna* ‘surowy cukier’, *masło, nabiał, okrasa, ocet, oliwa*, w tym także wyrazy związane z przygotowywaniem potraw mącznych: *bochenek, chleb, chlebowy, ciasto* ‘rozczyniona mąka’, *droższe, dzieżny [kwas]* „od dzieży (...) Mąka rozczynia się kwasem dzieżnym, albo drożdżami”, *mąka, mielony [mielone mąki], ośrzodek* ‘o chlebie: środek’, *owsiany [chleb]*, czy napoje: *aloe / / alona* „sok gęsty jak żywica”, *braha* ‘wywar gorzałczany’, *brzczka* ‘esencja ze siodu’, *cienkusz* ‘piwo poślednie’, *marcowy [marcowe piwo], maślanka, mętny [mętne piwo], mleczny*. Dość ciekawą grupę stanowi kilka leksemów, które nazywają pozostałości po przygotowywanych pokarmach: *makuch* „kuch, wytłoczony z maku, gdy się biie oley”, *miękisz* „miękisz pozostały po wyciśnioney miękko ugotowaney rzepie; miękki gąszcz, miękiny”, *muszcz* „wyprasowany z iagod sok iest muszczem, który się zlewa w naczynia dla

wyrobienia się”. Przywołane wyrazy pokazują, że w czasach, gdy znaczna część ludności często nie dojadła lub nawet głodowała [Kuchowicz 1975, 14], w wiejskiej kuchni nic się nie mogło zmarnować.

Niewiele wynotowanych leksemów wiąże się z odzieżą. Oprócz nazw ogólnych, takich jak: *odziać*, *odzienie*, *nić*, *dratwa* ‘nić szewska’, są to nazwy tkanin i materiałów: *baran* ‘skóra barania’, *bawełna*, *capa* ‘skóra wielbłądowa, ośła, i t. d. chropawo wyprawna’ oraz słownictwo związane z obróbką i przygotowaniem odzieży: *blech* ‘miejsce do bielienia płótna’, *blechować*, *farbiarski* ‘od farbowania’, *magiel* ‘narzędzie do wygładzania płótna’, *miarkować*, *motać* ‘nawijać na motowidło’, *oprząść*.

Wśród wyrazów, które odnoszą się do życia społecznego, najwięcej jest nazw zawodów i funkcji: *bronownik*, *czeladź*, *dziedzic*, *dziegciarz*, *dziewka*, *nadstawca* ‘zwierzchnik’, *nadstawnik* ‘przełożony górników’, *naiemnik*, *okładnik*, ‘rzemieślnik do robienia okładek’, *orgamistrz* ‘organista’, *owczarczyk* ‘podpasterzy’, *owczarz* ‘rządca owiec’, w tym naukowe: *adept* ‘alchimik, złotodziey, złototwórca’, *badacz*. Kilka leksemów związanych jest z nauką: *baszkier* ‘barbarzyński lud Moskwy Azyatyckiej’, *chimia*, *dzikoludy* ‘rzędu pierwszego zwierząt srogich rodzaj pierwszy zawiera dzikoludy’, *mineralogiya*, *duchowny* ‘niematerialny’, *okładka*, *ołówek*. Wyrażną, choć niewielką grupę stanowią też przedmioty i pojęcia związane z handlem: *ausztuk* ‘spis, wypis, reiestr (...) ausztuk towarów’, *bal*, *biały* [pieniądz] ‘srebrne monety’, *drogi*, *drogo*, *drożyzna*, *nabyty*, *okrążyć* ‘o pieniądzach: krążyć’, *orientalny*.

Z analizowanego materiału, który – co warto podkreślić – znacznie wykracza poza nominację flory i fauny,¹³ wyłania się obraz K. Kluka nie tylko jako uczonego, ale przede wszystkim jako wybornego znawcy codziennych aspektów życia gospodarskiego. W cytatach z prac Kluka *gros* przywołanych leksemów określa: nazwy narzędzi lub ich meronimy, przedmioty służące do przechowywania, różnego rodzaju akcesoria, prace związane z przetwarzaniem roślin, kopalni, mięsa czy produktów odzwierzęcych. Kluk, mimo niezwyklej wręcz płodności naukowej i kolekcjonerskiej, którą łączył z pełnieniem czasochłonnej posługi w parafii ciechanowieckiej, musiał też aktywnie uczestniczyć w codziennym życiu lokalnej, wiejskiej społeczności, gdyż bez tego nie poznałby tak wielu szczegółowych wyrazów związanych z pracą i życiem polskiej wsi. Natomiast S.B. Linde, włączając dzieła K. Kluka do przygotowywanego przez siebie słownika, zapewnił ciechanowieckiemu adeptowi nauki trwałe miejsce nie tylko w swojej pracy, ale w leksykografii polskiej czy polszczyźnie w ogóle. Późniejsi bowiem słownikarze, przejmując znaczenia i ilustrację hasłową ze SL, utrwalali miejsce K. Kluka oraz jego dzieł w kolejnych słownikach w XIX i XX wieku [zob. Maryniakowa 2011].

¹³ Choć na aspekty nominacyjne w zakresie dorobku K. Kluka zwracają uwagę językoznawcy, pisząc o nazewnictwie zwierząt [zob. Kaczmarczyk 1993; Domańska-Fober 2006] i roślin [Spólnik 1990; Pastusiak 2009].

Słowniki

- SJPD – W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- SL – S.B. Linde (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- Rost. – J. Rostafiński, *Słownik polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień*, Kraków 1900.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
- Swil – *Słownik języka polskiego...*, Wilno 1861 (edycja elektroniczna *Słownika wileńskiego*, dostęp w latach 2018–2019).

Bibliografia

- K. Domańska-Fober, 2005, *Jak ks. Krzysztof Kluk motyle ponazywał* [w:] *Studia językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 5, Szczecin, s. 53–67.
- S. Hrabec, F. Peplowski, 1963, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w słowniku Lindego*, Warszawa.
- W. Kaczmarczyk, 1993, *Sposoby kalkowania terminów łacińskich przez ks. K. Kluka. Na przykładzie nazw ptaków, płazów, gadów i ryb*, „Język Polski” LXXIII, z. 45, s. 253–260.
- H. Kobryń, 2009, *Słownictwo anatomiczne w dziele ks. Krzysztofa Kluka pt. „Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych historii naturalnej początki i gospodarstwo...”*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” t. V, z. 2, s. 63–77.
- Z. Kuchowicz, 1975, *Obyczaje staropolskie: XVII–XVIII w.*, Łódź.
- W. Kuraszkiwicz, 1977, *Linde wobec Mączyńskiego*, „Studia Polonistyczne” t. V, Poznań, s. 39–48.
- T. Lewaszkiewicz, 1979, *Leksyka Jacka Przybylskiego w Słowniku Lindego* [w:] „Studia Polonistyczne” t. 7, s. 93–102.
- I. Maryniakowa, 2011, *Książd Krzysztof Kluk w opracowaniach leksykograficznych XIX wieku* [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, Ciechanowiec, s. 159–177.
- B. Matuszczyk, 2006, *Słownik języka polskiego S.B. Lindego. Warsztat leksykografa*, Lublin.
- K. Pastusiak, 2009, *Określenia zoonimiczne w nazwach roślin wybrane z „Dykcjonarza roślinnego” Krzysztofa Kluka*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” t. V, z. 2, s. 19–34.
- F. Peplowski, 1961, *O cytatach w „Słowniku” Lindego*, „Pamiętnik Literacki” nr 52/4, Toruń, s. 477–517.
- F. Peplowski, 1977, *Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego* [w:] *Samuel Bogumił Linde – twórca pierwszego słownika języka polskiego*, Toruń, s. 20–25.
- M. Ptaszyk, 2007, *Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego: szkice bibliologiczne*, Toruń.
- D. Rembiszewska, 2005, *Słownictwo tematyczne w dwudziestowiecznych opracowaniach leksykograficznych*, „Poradnik Językowy” z. 8, s. 37–52.

- D. Rembiszewska, 2011, *O polszczyźnie księżnej Anny Jabłonowskiej* [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, Ciechanowiec, s. 203–210.
- W.R. Rzepka, 1983, *Linde wobec Reja i Kochanowskiego*, „*Slavia Occidentalis*” t. 40, s. 75–87.
- K. Szamryk, 2012, *Zmiany językowe w zakresie fonetyki i fleksji trzech wydań pracy „O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach” Krzysztofa Kluka*, „*Białostockie Archiwum Językowe*” nr 12, s. 257–273.
- K. Szamryk, 2013, *Cytaty z prac naukowych Krzysztofa Kluka w Słowniku Języka Polskiego S.B. Lindego*, „*Prace Filologiczne*” t. 64, s. 367–376.
- K. Szamryk, A. Orłowska, 2014, *Zmiany leksykalne w trzech wydaniach „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*. *Rzeczowniki*, „*Białostockie Archiwum Językowe*”, s. 177–195.
- A. Spólnik, 1990, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław.
- R. Tokarski, 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata* [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Wrocław, s. 335–362.
- T. Wierzbowski (oprac.), 1908, *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, Warszawa.
- Z. Wójcik, 2012, *Książd Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczoney*, Ciechanowiec.

**Writings by Krzysztof Kluk as a lexical source
for Słownik języka polskiego (Dictionary of Polish) by S.B. Linde**

Summary

The aim of this paper is to discuss the writings by Krzysztof Kluk (1739–1796), a naturalist of the Enlightenment, the author of *Dykcjonarz roślinny* (*Dictionary of plants*) and guidebooks in the fields of botany, zoology, and mineralogy as lexical sources of *Słownik języka polskiego* (*Dictionary of Polish*) by S.B. Linde (LD). The paper presents an analysis of the material excerpted from Volumes 1 and 3 of LD, which has allowed the estimation that K. Kluk is discussed more frequently in the dictionary than J. Kochanowski, P. Kochanowski, J. Przybylski, and only slightly less frequently than M. Rej and W. Potocki. The material has been analysed also with the use of the method of semantic fields, which has enabled identification of the thematic circles that allow the determination of the angle from which S.B. Linde excerpted vocabulary from K. Kluk's writings. The lexis from Kluk's works in LD is not limited only to names of plants, animals or minerals; it covers also parts of the body, animal husbandry (e.g. horses, birds, bee-keeping, fishery), gardening, agriculture, animal diseases, metal and mineral working, transport, construction, home appliances, food, clothes, and social life.

Keywords: history of language – lexicology – lexicography – sources of citations of S.B. Linde's dictionary – nature-related vocabulary – Krzysztof Kluk.

Trans. Monika Czarnecka